

## ȚINUTURILE GERMANE ÎN VIZIUNEA A DOI LITERAȚI: CORNELIUS TACITUS ȘI ENEA SILVIO PICCOLOMINI

Pe parcursul cercetărilor din ultima perioadă, care au avut ca punct central cariera literară, ecleziastică și politico-diplomatică a umanistului Enea Silvio Piccolomini, cunoscut și ca papa Pius al II-lea (1458-1464), am descoperit printre lucrările sale scrierea *De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae descriptio*<sup>1</sup>, al cărei titlu amintește de lucrarea unui important istoric roman, Cornelius Tacitus, *De origine et situ Germanorum liber*<sup>2</sup>. Lecturarea celor două lucrări a dat naștere la anumite întrebări: care sunt informațiile preluate de Piccolomini din lucrarea lui Tacitus, modul de dezvoltare al lor față de tratatul istoricului roman, structurile celor două lucrări, care stau la baza următoarelor considerații. Acest studiu pleacă și de la ideea răspândită în Quattrocento-ul italian, conform căreia umaniștii au asimilat tradițiile și valorile Antichității greco-latine și au construit pe baza lor un nou prototip, care încorporează *studia humanitatis* și care a crescut din izvorul antic. Pornind de la aceste considerente, vom încerca să aducem la lumină și sursele care au stat la baza scrierii lui Enea Silvio Piccolomini, printre care lucrarea lui Tacitus ocupă un loc important.

Scrierea piccolominiană a fost redactată în perioada în care se afla în ținuturile germane, zonă în care a petrecut aproape două decenii (a fost "încoronat" ca poet în fața viitorului împărat Frederic al III-lea, la data de 27 iulie 1442<sup>3</sup>), până în anul 1458, când a fost consacrat pontif. *De ritu, situ [...]*<sup>4</sup> nu a fost singura creație istorică din impresionanta operă care a tratat teritoriul, evenimentele sau personalitățile germane; pe parcursul anilor a mai redactat: *Historia Gothorum*<sup>5</sup>,

---

<sup>1</sup> Aeneae Sylvii 1571, p. 1035-1081; Enea Silvio 1949, p. 26-113.

<sup>2</sup> Cornelii Taciti 1963, p. 17-50.

<sup>3</sup> Bulla de recunoaștere a titlului de *poeta laureatus* se află în Enea Silvii 1994, p. 215-216: "[...] eundem Eneam tamquam sufficientem et dignum, sedentibus nobis in nostro consilio, magistrum poetam et historicum eximium declarantes preclari magistri nomine auctoritate romana regia insignimus, ac manibus propriis perornamus hiis semper viridibus lauri ramis et foliis ipsum solenniter decorantes [...]".

<sup>4</sup> Este interesant de observat că ediția lucrării din anul 1949 îngrijită de G. Paparelli poartă numele *De situ, ritu, moribus et conditione Germaniae descriptio*, față de ediția din anul 1571 care se intitulează *De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae descriptio* sau de cea din 1496 *De ritu, situ, moribus et conditione Theutonie descriptio*. În *colophon*-ul incunabulului din anul 1496 titlul este *De Ritu, Situ, Moribus ac Conditione Alamanie opus*, fiind tipărit de către Wolfgang Stockel la Leipzig, la data de 9 aprilie 1496.

<sup>5</sup> Lucrarea este o epitomă a lucrării *Getica* a lui Iordanes, descoperită de Piccolomini pe malul Dunării, în mănăstirea Göttweig, în anul 1453. V. și Paparelli 1950, p. 159, 363; Mureșan 2005, p. 38, 65; Baum 2005, p. 18, amintește că lucrarea a fost tipărită abia în anul 1730; ediția din anul

*Historia de Ratisponensi dieta*<sup>6</sup>, *Historia Friderici III imperatoris*<sup>7</sup>.

*De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae descriptio* a lui Piccolomini a fost dedicată cancelarului arhiepiscopului de Mainz, Martin Mayr și reprezintă un răspuns la scrisoarea trimisă de cancelar lui Piccolomini în anul 1457; acest răspuns puțin mai lung, “[...] fortasse longius quam res postulavit”<sup>8</sup>, după cum afirma Piccolomini în finalul tratatului, este alcătuit din trei părți distincte, care tratează fiecare o nuanță, dar care împreună formează un tot.

Edițiile din anii 1496 și 1571 ale *Germaniei* piccolominiene consultate conțin, pe lângă textul propriu-zis, două scrisori; una este scrisoarea lui Martin Mayr<sup>9</sup>, cea care a stat la baza scrierii *De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae descriptio* a lui Piccolomini; în această scrisoare cancelarul arhiepiscopului de Mainz subliniază punctual toate problemele pe care națiunea germană le are față de Biserica catolică: papa nu respectă decretele de la conciliile organizate la Konstanz și Basel, îi sărăcește pe germani, se resping alegerile de prelați, în schimb, beneficiile, demnitățile cardinalilor și protonotarilor nu, se favorizează cei care nu merită, sunt impuse noi indulgențe sub pretextul pericolului turcesc; totuși, fruntașii națiunii germane încearcă să găsească metode care să ușureze “jugul”, recâștigând vechea libertate<sup>10</sup>. Cealaltă este o scrisoare adresată de Piccolomini din Roma, la 1 februarie 1458, cardinalului “Antonio Tituli Sancti Crisogoni Sanctae Romanae Ecclesiae Praesbitero Cardinali et Episcopo Nerolensi domino suo colendissimo”, căruia Piccolomini i se confesează în legătură cu scrisoarea primită de la cancelarul Mayr “[...] superioribus diebus [...]”, apărându-l într-un fel pe cancelar pentru cele scrise, spunând că “Acesta a scris ceea ce a auzit, [...], a păstrat obiceiul prietenilor, care fac cunoscute celor absenți atât împrejurările favorabile, cât și cele potrivnice”<sup>11</sup>. Această luare de poziție a fost însă precedată de primul contact cu scrisoarea lui Mayr, despre care Piccolomini a mărturisit cardinalului că, în momentul în care a deschis-o și a citit-o, a început

1730 se găsește și în fondul de carte veche al Bibliotecii Centrale Universitare “Lucian Blaga” din Cluj; vezi Aeneae Sylvii 1730.

<sup>6</sup> Tratatul trimis în formă epistolară episcopului de Oradea, Ioan Vitéz, a fost redactat după încheierea lucrărilor dietei de la Regensburg din anul 1454, în care s-a încercat luarea unei poziții oficiale față de cucerirea Constantinopolului de către turcii otomani; scrisoarea-tratat este cuprinsă în FRA 1918, 68 Bd., nr. 291, p. 492-563.

<sup>7</sup> Lucrarea a fost scrisă în perioada 1452-1457 și se bazează pe întâmplările trăite de autor în Germania, relatând evenimentele la care a luat parte; v. Aeneae Sylvii 1700, p. 3-224; AM 1762, II, p. 1-405; Mureșan 2005, p. 39, 58-59.

<sup>8</sup> Aeneae Sylvii 1571, p. 1085.

<sup>9</sup> Epistola lui Martin Mayr se regăsește atât în Aeneae Sylvii 1571, p. 1035, cât și în Enee Siluij 1496, f. 183v, sau în Enea Silvio 1949, p. 16-21 (text bilingv), fiind expediată de cancelar din Aschaffenburg, la 31 august 1457.

<sup>10</sup> Enee Siluij 1496, f. 183v.

<sup>11</sup> Aeneae Sylvii 1571, p. 1034; Enee Siluij 1496, f. 231r-231v: “Ille enim scripsit quod audivit, [...], tenuit amicorum consuetudinem, qui et secunda et adversa absentibus nota faciunt amicis”.

să-l doară stomacul, continuând lectura al cărei sfârșit era în concordanță cu începutul, semn că autorul nu și-a schimbat deloc poziția inițială de acuzare a Bisericii pentru “sărăcia” germanilor<sup>12</sup>; epistola către cardinalul Antonio deține motivația care l-a împins pe Piccolomini să răspundă cancelarului: “Am hotărât să răspund și să combat cele ce sunt imputate Scaunului Apostolic”<sup>13</sup>, cerându-i cardinalului să parcurgă textul în calitate de “princeps philosophorum”<sup>14</sup>.

Dintre cele trei părți care formează lucrarea *De situ, ritu [...]*, ne vom opri și vom încerca să-i înțelegem sensul doar celei de-a doua părți, în care Piccolomini realizează descrierea geografică propriu-zisă a Germaniei timpului său, prezentând în paralel Germania din perioada sa, cea din perioada lui Tacitus (lucrare în care istoricul roman a preluat informații și de la Caesar<sup>15</sup>, Strabon<sup>16</sup>, Sallustius, Titus Livius, Plinius Maior, Aufidius Bassus, probabil și geograful grec Poseidonios din Apameia<sup>17</sup>) și Germania descrisă de cancelarul Martin Mayr, văzută de cancelar sub influența politicii germane de neutralitate față de Biserica Catolică; astfel, argumentele aduse de Piccolomini fac trimiteri la lucrările unor istorici antici și la un contemporan.

*De origine et situ Germanorum liber* a fost scrisă de Cornelius Tacitus în anul 98, la scurtă vreme după ce a scris biografia *Agricola*, dedicată socrului său; opuscul de 46 de capitole, *De origine et situ [...]* este o monografie geografică și etnografică, considerată de cercetători chiar o satirizare a moravurilor romane prin prezentarea curajului și a vitejiei unor triburi aflate în nordul peninsulei italiice, care pot crea oricând probleme societății romane lipsite de spiritul războinic de odinioară; structura este simplă, fără prolog<sup>18</sup> sau epilog<sup>19</sup>, alcătuită

<sup>12</sup> Aeneae Sylvii 1571, p. 1034: “[...] mox ut aperui et introspexi stomachari accipi. Nam qui laeta me auditurum sperabam, mox in fronte epistole inveni quod lederet, legi tamen totam nec finem suo principio discordem reperi”.

<sup>13</sup> Enee Siluij 1496, f. 231r: “Decrevi rescribere et illa confutare, quae primae sedi obiiciuntur”, unde Piccolomini își dezvoltă mai departe ideea: “Epistolam scribere institui et liber exivit, quid dixi liber, libri exivere”.

<sup>14</sup> *Ibidem*, f. 231v: “Tu solus es cuius estimationem audiendam arbitror, qui omni genere literarum instructus, non iam magister, sed princeps philosophorum et theoloicae [sic] sapientiae dicendus es”.

<sup>15</sup> Și Caesar a realizat o prezentare a germanilor în lucrarea sa *De bello Gallico*, VI, 21-28.

<sup>16</sup> *Geographia* lui Strabon conține în cartea VII, capitolele I-II, importante informații despre Germania; vezi Strabon 1974, p. 154-162.

<sup>17</sup> Cei cinci scriitori au vorbit în lucrările lor, pierdute astăzi, despre țara, obiceiurile, războaiele germanilor, reprezentând izvoare importante pentru Tacitus, care s-a putut inspira și din surse directe: ofițerii romani care au luptat în ținuturi cu triburi germanice, sau de la negustorii intrați în contact cu ei, sau chiar de la prizonierii germani. Vezi și Corneliu Taciti 1963, p. 5; Grimal 2000, p. 119. Istoricii discută despre posibilitatea ca Tacitus să se fi născut în regiunea renană, ceea ce l-ar fi ajutat în compunerea tratatului său; mai multe informații despre această idee vezi la Grimal 2000, p. 47.

<sup>18</sup> Corneliu Taciti 1963, I, 1, p. 17: “Germania omnis a Gallis Raetisque et Pannoniis Rheno et Danubio fluminibus, a Sarmatis Dacisque mutuo metu aut montibus separatur”.

din două profiluri: un profil geografic, care conține descrierea tuturor triburilor germanice, cu granițele, originea, moravurile (cap. 1-27), iar cel de-al doilea, etnografic, cu instituțiile și riturile germanilor separați pe triburi (cap. 28-46)<sup>20</sup>.

Profilul geografic analizează în primul rând hotarele (cap. 1-2), originile (cap. 2-6), în care Tacitus oferă câteva noțiuni despre primii zei la care se închinau germanii și despre curajul în lupte; alcătuirea politică, religia, drepturile membrilor în trib, modul de petrecere al timpului liber, locuințele, îmbrăcămintea, familia, modul de obținere a hranei, obiceiurile legate de înmormântare sunt descrise pe larg în capitolele 7-27; trecerea la cel de-al doilea profil se face printr-o atenționare, în care va descrie obiceiurile fiecărui neam în parte “[...] întrucât se deosebesc [...]”<sup>21</sup>.

Profilul etnografic trece în revistă toate triburile germanice despre care Tacitus are fie informații proprii, fie preluate de la înaintași, fie de la martori oculari; astfel sunt analizați treverii, nervii, vangionii, tribocii, nemeții, batavii, chattii, care trăiesc în pădurea hercinică<sup>22</sup>, usipii și tencterii, chamavii și angrivarii, dulgubnii și chasuarii, frisii, chaucii, cheruscii, cimbrii<sup>23</sup>, suebii, semnonii, langobarzii etc. Tuturor acestor triburi le sunt prezentate calitățile și defectele; de exemplu, spre finalul tratatului, Tacitus vorbește despre gotoni “[...] peste care domnesc regi. Ei sunt ținuți în frâu ceva mai strâns decât celelalte neamuri ale germanilor, dar totuși fără să li se încalce libertatea”<sup>24</sup>. Libertatea a fost noțiunea cea mai prețuită nu numai de acest trib, dar și de celelalte triburi germanice.

Prin simplitatea expunerii tacitiene, se pune în antiteză viața simplă, vitejia, dorința de libertate a germanilor față de decăderea romanilor epocii sale, pe care nu o aduce în discuție, dar la care face fără îndoială referință. Astfel, monografia dezvoltă o problemă actuală, de care împăratul Traian nu s-a preocupat, fiind mai interesat de expansiunea înspre răsărit, spre daci și parți. În tratat se subliniază că puterea germanilor nu trebuie sfidată, deoarece victoria

<sup>19</sup> *Ibidem*, XLVI, 4, p. 32: “Cetera iam fabulosa: Hellusios et Oxionas ora hominum vultusque, corpora atque artus ferarum gerere; quod ego ut incomptum in medio relinquam”.

<sup>20</sup> Cizek 1994, p. 556; Grimal 2000, p. 117.

<sup>21</sup> Cornelii Taciti 1963, XXVII, 2, p. 43: “Haec in commune de omnium Germanorum origine ac moribus accepimus; nunc singularum gentium instituta ritusque, quatenus differant, quaeque nationes e Germania in Gallias commigraverint, expediam”.

<sup>22</sup> Zona Hercynia a fost amintită și de Aristotel în *Meteorologica*, 13: “[...] the Hercynian mountains, which are the greatest in height and extent about that region”, informație preluată de pe site-ul <http://classics.mit.edu/Aristotle/meteorology.1.i.html>

<sup>23</sup> Tribul cimbrilor este descris mai pe larg de Tacitus, spre deosebire de celelalte, datorită faimei de care s-au bucurat; aceștia au reușit să-i învingă pe romanii conduși de consulii Caecilius Metellus și Papirius Carbo: “[...] parva nunc civitas, sed gloria ingens”, explicând în continuare că “[...] dorul de libertate al germanilor e mai strașnic decât tirania lui Arsace!” (vezi Cornelii Taciti 1963, XXXVII, 1, p. 28, 46).

<sup>24</sup> *Ibidem*, XLIV, 1, p. 49.

cimbrilor<sup>25</sup> sau a oricărui trib german se poate repeta; la acest nivel este o *suasoria*, o îndemnare, înfățișând calitățile unui popor, calități care se găsesc tot mai puțin la romani, pe care Tacitus îi sfătuiește să le redescopere<sup>26</sup>.

Caracterul monografic al tratatului în care sunt enumerate continuu calitățile triburilor germane (vitejia, dorința de libertate, dorința de a se face remarcăți pe câmpul de luptă) ne face să credem că, prin redactarea lui, Tacitus a încercat să atragă atenția asupra primejdiei reprezentate în viziunea autorului de cei cărora le e “[...] așa de dragă și lenea, dar și pacea așa de urâtă”<sup>27</sup>. Lucrarea istoricului roman are o cu totul altă viziune asupra triburilor germane decât scrierea lui Piccolomini; între cei doi autori a trecut o perioadă de treisprezece veacuri, în care, cum se va vedea, în opinia lui Piccolomini ținuturile germane au înflorit, în ciuda celor semnalate de cancelarul Mayr, care a învinuit Curia Romană pentru taxele impuse poporului german.

Cea de-a doua parte a *De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae descriptio* redactată de Piccolomini, asupra căreia ne vom opri în această analiză, deoarece face referire la aceleași ținuturi ca și tratatul tacitian, începe *ex abrupto*: “Acum este timpul să trecem la ceea ce tu afirmi în al doilea rând, adică sărăcia poporului german [...]”<sup>28</sup>; cancelarul Mayr considera că Germania a fost odinioară bogată și puternică spre deosebire de prezent când a fost sărăcită, plângându-și de mulți ani soarta<sup>29</sup>. Informații din prisma geografică oferite de scrierea piccolominiană au un caracter general: descrierea ținuturilor este văzută și din perspectiva lui Caesar, Strabon, Tacitus, fiind amintite câteva noțiuni preluate și de la Aristotel, autori pe care îi citează în mai multe rânduri, așadar un punct de vedere antic; urmează o viziune generală oferită de contemporaneitate; în ultimul rând, Piccolomini prezintă importanța fiecărei provincii în parte, ținând seama de orașe, de familiile princiare, de împărțirea ținuturilor germane etc.

Primul istoric roman pe care îl citează Piccolomini este Caesar cu lucrarea sa *De bello Gallico*, neamintind perioada anterioară din timpul lui Saturn, Iuppiter, Romulus sau Alexandru cel Mare despre care nu se mai știe nimic<sup>30</sup>. Unul din argumentele convingătoare pentru a-și începe discursul cu Caesar este apropierea domniei acestuia de nașterea lui Christos<sup>31</sup>. Informațiile despre

<sup>25</sup> Vezi nota 26.

<sup>26</sup> Grimal 2000, p. 132-133; Cizek 1994, p. 556-557; Grimal 1997, p. 371.

<sup>27</sup> Cornelii Taciti 1963, XV, 1, p. 39.

<sup>28</sup> Aeneae Sylvii 1571, p. 1050.

<sup>29</sup> Enea Silvio 1949, p. 18; Enee Siluij 1496, f. 183v: “[...] fuitque mundi domina et regina, nunc ad inopiam redacta, ancilla et tributaria facta est, [...] suam fortunam, suam pauperiem, multos iam annos moeret”.

<sup>30</sup> Enea Silvio 1949, p. 26: “[...] quibus regnantibus incompertum nobis est qualis fuerit Germaniae facies”.

<sup>31</sup> Enee Siluij 1496, f. 198r: “Caesaris etatem inspicere libet, eum ille militat et in Gallia cum iam Cristi nova per carnem nativitas instaret [...]”.

germani din perioada creștinismului timpuriu evidențiază înclinația lui Piccolomini spre elementele creștine, nu cele păgâne de care a început să se îndepărteze într-un anumit punct al carierei sale. Piccolomini analizează din perspectiva creștină toate evenimentele pe care le discută aici; sunt preluate concis din *De bello Gallico* majoritatea informațiilor despre germani oferite de Caesar<sup>32</sup>.

Urmează punctul de vedere al lui Strabon, din *Geographia* folosindu-se de informații referitoare la neamul suebilor, cel al hermondurilor sau al langobarzilor. Apreciază mobilitatea germanilor, datorată faptului că se puteau muta cu rapiditate nefiind preocupați de cultivarea câmpurilor și mai mult, fiind lipsiți de mijloace bănești<sup>33</sup>. Lucrarea lui Strabon a fost cunoscută de Piccolomini printr-o traducere latinească, deoarece se știe că umanistul a avut slabe cunoștințe de greacă, care nu-i puteau oferi plăcerea de a citi un text în original<sup>34</sup>. O informație interesantă legată de traducerea din Strabon pe care a citit-o Piccolomini, l-a făcut pe G. Paparelli să afirme, pe baza documentării oferite de Francesco Sbordone, că umanistul ar fi citit traducerea latină întocmită de Guarino Veronese, care a fost tipărită pentru prima dată în anul 1480; așadar, de aici rezultă faptul că Piccolomini a văzut manuscrisul lucrării<sup>35</sup>.

De la Tacitus au fost preluate mai multe informații despre Germania decât cele din Caesar sau Strabon. În prezentarea opiniei lui Tacitus, Piccolomini inserează și o informație aflată de la Aristotel, conform căruia “[...] vitam inertem ac pigerrimam esse Aristotilem [sic] autor est”<sup>36</sup>. Pe parcursul lucrării, umanistul revine în continuu la scrisoarea lui Mayr prin utilizarea persoanei a doua singular, cea care face referire la părerea cancelarului: “maiorum tuorum”, “tua Germania”<sup>37</sup>. Informații legate de așezări care nu erau întărite, temple care nu erau din piatră, relief, bogățiile naturale (nu cunoșteau pietrele prețioase, nici hainele de purpură sau mătase) îl au ca sursă pe Tacitus; în plus, germanii nu posedau noțiuni de literatură, de drept, artă, religia nu avea complexitatea celei romane<sup>38</sup>.

<sup>32</sup> Vezi Caesar 1978, VI, 21-28, p. 131-134.

<sup>33</sup> Enea Silvio 1949, p. 28-30; Strabon 1974, VII, I-II, p. 154-162. Informațiile oferite de Strabon au fost preluate de la Poseidonios, citat frecvent pe parcursul cărții a VII-a a *Geographiei*, de la Ephoros, Polybios, Asinius Pollio sau izvoare romane anonime; mai multe amănunte v. în Strabon 1974, p. 130-132.

<sup>34</sup> Urb. Lat. 401, f. 315v-316r, Piccolomini afirma într-o scrisoare: “[...] nescimus qua eloquentia homo grecus eluceat, ignoramus enim damno nostro grecas litteras [...]”.

<sup>35</sup> Vezi Enea Silvio 1949, p. 31; o traducere a *Geographiei* lui Strabon întocmită de Guarino Veronese și Gregorio Trifernante, tipărită la Basel în atelierul lui Henric Petrina în anul 1549 se află la Biblioteca Centrală Universitară “Lucian Blaga” din Cluj.

<sup>36</sup> *Ibidem*, p. 32.

<sup>37</sup> Enea Silvio 1496, f. 198v, 199r.

<sup>38</sup> Enea Silvio 1949, p. 32: “Nulla gemmarum pompa, nulla ex ostro vel serico vestimenta. [...] At in hoc vivendi ritu, nulla fuit literarum cognitio, nulla legum disciplina, nulla bonarum artium studia. Ipsa quoque religio barbara, inepta et, ut propriis utamur vocabulis, ferina ac brutalis”, sau Enea Silvio 1496, f. 199r.

Secvențele dedicate descrierii ținuturilor germane în antichitate ocupă puțin loc în tratatul piccolomian; autorul prezintă mai degrabă Germania zilelor sale, vorbind în primul rând despre geografia locurilor: “Comparemus ergo cum veteri novam, et primum de amplitudine dicamus”<sup>39</sup>. Subliniază, tot la persoana a doua, faptul că descrie poporul german din care face parte cancelarul Mayr: “vestra natio”, “vos”<sup>40</sup>. O interesantă etimologie oferă umanistul numelui de german, care ar deriva de la verbul “germinare” și nu de la termenul oferit de Strabon, conform căruia numele derivă de la “Germani” (în limba latină “germanus” înseamnă “frate bun”) ca frați ai galilor<sup>41</sup>.

Următorul contraargument piccolomian la cele susținute de cancelar aduce în prim plan dezvoltarea teritorială, prilej cu care prezintă cele mai importante orașe germane: Köln, Bruges, care din punct de vedere politic este mai apropiat de Franța, orașele din provincia Brabant, urmează Worms<sup>42</sup>, Strasbourg, Aachen, Trier, Basel, Konstanz, Bern, Memmingen, Salzburg, Regensburg, München, Passau, Wiener Neustadt, Wien. Nu consideră că aceste orașe ar face parte din vechea Germanie, ci din cea modernă<sup>43</sup>, la care trebuie adăugate și teritoriile din răsărit: Breslau, Brno, Olomouc, Danzig, Torun. Prezentarea orașelor germane realizată de Piccolomini este un posibil motiv de comparație cu descrierea lui Tacitus, umanistul oferind o abordare superioară celei a lui Tacitus care a rămas la nivelul descrierii triburilor băștinașe.

În relatarea situației de pe teritoriile aflate la est de Germania, Piccolomini a introdus un paragraf dedicat în exclusivitate Boemiei, unde, “[...] deși se vorbește o limbă slavă, [...] se folosesc obiceiuri germane”<sup>44</sup>, remarcând că în biserică se vorbea limba germană, în schimb în cimitire cea slavă; nu este trecut cu vederea orașul Tábor, considerat “arcem haereticorum munitissimam”<sup>45</sup>, despre care a redactat în anul 1451 un tratat intitulat *Dialogus contra Bohemos thaboritas de sacra communione sub una specie*<sup>46</sup>. În continuare analizează orașele de pe

<sup>39</sup> Enee Siluij 1496, f. 199r.

<sup>40</sup> Enea Silvio 1949, p. 36.

<sup>41</sup> Enee Siluij 1496, f. 199v.: “Adeoque vestra natio germinavit, ut nomen vestrum verius a germinando tractum putemus [sic], quam Straboni consentiamus, qui Germanos quasi Gallorum fratres dictos arbitratus, vos forma et moribus et vivendi viribus pares illis esse asseruerat”.

<sup>42</sup> Piccolomini a obținut prepoziția în acest oraș: “In hac urbe nos praeposituram cum pallatio nobili obtinemus [...]”, vezi Enea Silvio 1949, p. 40.

<sup>43</sup> Enea Silvio 1949, p. 48: “Ceterum haec urbs et quae memoravimus oppida, extra Germaniam illa tuam veterem, in nova Germania continentur”.

<sup>44</sup> *Ibidem*, p. 50.

<sup>45</sup> *Ibidem*.

<sup>46</sup> Tratatul se află în Pius II 1496, nr. 130, f. 103v-115v, datat “Ex Nova Civitate duodecimo Kalendas Septembris sub anno domini 1451” (21 august 1451) și dedicat cardinalului Juan Carvajal, care urma să conducă o delegație a Scaunului Apostolic în Boemia în vederea soluționării problemei husite. După câțiva ani, în 1458, a mai acordat atenție ținutului Boemiei, scriind *Historia Bohemica*.

malul Mării Baltice, din Olanda, Turingia, reîntorcându-se la teritoriul Boemiei unde amintește acum orașul Cheb, care a ajuns în posesia familiei Schlick, “[...] cuius caput fuit Gaspar Schlick, [...], vir rarissimae laudis”<sup>47</sup>.

A insistat în continuare asupra dezvoltării economice, culturale a Germaniei, argumentând împotriva celor afirmate de cancelarul Mayr, care nu o socotea destul de dezvoltată. După ce pe parcursul a mai multe paragrafe a descris bogăția și dezvoltarea Germaniei, Piccolomini s-a oprit asupra societății germane, pe care a divizat-o în trei nivele, “praelati et principes et civitates”, care, chiar dacă au un împărat, se conduc frecvent după propria judecată (“suo tamen arbitrio”)<sup>48</sup>. Descrie pe larg principii, faima, noblețea și gloria militară de care s-a bucurat Germania datorită acestora. Printre familiile importante se oprește și la cea de Luxemburg, în cadrul căreia l-a menționat pe Ladislau Postumul, a cărui figură o analizează pe larg<sup>49</sup>, concluzionând că “moartea nu face diferență între un rege și un țăran”<sup>50</sup>.

În analiza personalităților contemporane, Piccolomini ajunge să vorbească despre guvernatorul Boemiei, Jiří de Poděbrady, despre Ján Jiskra sau Iancu de Hunedoara, “Joannem Humatem [sic] fama clarum”<sup>51</sup>, Frederic, principele elector, Albert, fratele împăratului, sau marchizul de Baden, ultimii, prin faptele lor de vitejie, sunt considerați în stare să conducă o expediție împotriva turcilor; nu trebuie trecut cu vederea că lucrarea a fost scrisă în anul 1457, la doar un an după victoria de la Belgrad, care a reaprins în sufletul lui Piccolomini speranța că turcii pot fi alungați din Europa.

Concluziile celei de-a doua părți din monografia piccolominiană *De situ, ritu [...]* sunt ample, revenindu-se la puterea Germaniei contemporane, pe care autorul a analizat-o din perspectiva celor trăite și văzute de el în ținuturi, la care a adăugat informațiile scriitorilor antici, romani și greci, dar și perspectiva lui Mayr, pe care a combătut-o prin argumente punctuale. Ele încep brusc prin

<sup>47</sup> Enea Silvio 1949, p. 56; Piccolomini vorbește despre situația cancelarului Kaspar Schlick de care l-a legat o puternică prietenie, dovadă stă corespondența dintre cei doi, dar și o lucrare pe care Piccolomini i-a dedicat-o; în acest sens, vezi nuvela *De duobus amantibus (Historia de Euryalo et Lucretia)*, în Pius II 1496, nr. 113-114, f. 82v-92v.

<sup>48</sup> Enea Silvio 1949, p. 64.

<sup>49</sup> *Ibidem*, p. 76: “Nec Christianus erat qui non fidelium Reipublicae multa et magna de tanto rege promitteret. Sed illi sua mors vita fuit, qui ex obscurissimis tenebris ad candidam lucem migravit”. Despre Ladislau Postumul, alături de care Piccolomini a trăit câtva timp, se găsesc informații și în Pius II 1496, nr. 13, f. 7r: “Faxit deus vita eius ut illi longior sit” etc. Tânărului principe i-a dedicat Piccolomini tratatul său pedagogic *De liberorum educatione*, vezi Pius II 1496, nr. 431, f. 319r-337v.

<sup>50</sup> Enea Silvio 1949, p. 78.

<sup>51</sup> Enea Siluij 1496, f. 205v. Personalitatea lui Iancu de Hunedoara a fost frecvent amintită de Piccolomini în lucrările sale; dese referințe apar în scrisori (v. Pius II 1496), fie în Enea Silvii 2001 (vezi, spre exemplu, Enea Silvii 2001, p. 44 “[...] haud altis natalibus ortus, sed ingenio dextro et animo sublimi et virtutis amator”), în Aeneae Silvii 1998 sau în Pio II 1997 etc.

precizarea conform căreia disprețul arătat de cancelar în privința puterii Germaniei sale echivalează cu disprețul față de sine<sup>52</sup>. Sunt reluate și concluzionate ideile (“[...] novam Germaniam veterem illam quam tantopere laudas haud parum superare”), (“Literae quoque et omnium bonarum artium studia apud vos florent” etc.)<sup>53</sup>.

Termenul de “barbar” care a însoțit înainte triburile germane nu își mai are valoarea, neexistând motive pentru a pune pe primul loc ținuturile din perioada antică față de prezent. Dezvoltarea Germaniei este într-atât de vizibilă încât anticii nu ar mai recunoaște-o<sup>54</sup>. În descrierea sa, Piccolomini ajunge la perioada Renașterii carolingiene, al cărei avânt și importanță le recunoaște; situația ținuturilor în timpul împăratului Frederic al III-lea nu se poate compara cu cea din timpul domniei lui Carol cel Mare. Polemizând din nou cu cancelarul Mayr, Piccolomini se opune părerii acestuia conform căreia bogățiile Germaniei s-ar duce direct spre Roma; lipsa de preocupare și indiferența din prezent nu trebuie imputate Scaunului Apostolic, așa cum consideră Mayr, ci atitudinii germanilor față de Roma<sup>55</sup>; câteva paragrafe mai departe, Piccolomini a revenit la această idee, subliniind o dată în plus “Deve imparare a servire il proprio principe chi vuol comandare agli altri. E se voi Tedeschi obbediste al sacro imperatore Federico, come i vostri progenitori obbedivano a Carlo, non v’è dubbio che l’antica gloria tornerebbe a voi”<sup>56</sup>. Consideră că nu bogăția, ci oamenii au făcut cunoscute țările lor, amintindu-i pe Alexandru cel Mare, regele Darius, consulul Paulus Aemilius, Publius Scipio Africanus<sup>57</sup>. Aceeași nuanță se desprinde și din citatul din *De coniuratione Catilinae* a lui Sallustius, în care istoricul roman susține că puterea se menține prin aceleași mijloace care au și creat-o<sup>58</sup>; citatul din Sallustius, dar și celelalte informații preluate de la autorii antici, dezvoltă preocuparea umaniștilor, în cazul de față a lui Piccolomini, de redescoperire și de interpretare a izvorului de informații al anticilor, readucând în scenă vechile

<sup>52</sup> Enea Silvio 1949, p. 92: “Haec Germaniae tuae potentia est, Martine. Quam si vel parvam vel contemnendam dixeris, non deerunt qui te contemnunt potius et parvi existiment esse iudicii”.

<sup>53</sup> *Ibidem*, p. 92, 94.

<sup>54</sup> Enea Siluij 1496, f. 206v.-207r.: “Negaret enim quis horum eo se loco natum, in quo tantum nitoris, tantum urbanitatis atque humanitatis. [...] negarent suam esse patriam, cuius faciem non recognoscerent”.

<sup>55</sup> Enea Silvio 1949, p. 100: “Fatetur imperium vestrum non esse quod sub Carolo fuit et potentiam vestram post Fridericos non parum defecisse. Sed nihil est quod Apostolicae sedi possis imputare. Nec si velit natio vestra impediri potest, quin pristinam gloriam recuperet. Tibi persuasum est unicum esse nationis tuae malum, quod aurum vestrum ad sedem Apostolicam referatur”.

<sup>56</sup> *Ibidem*, p. 109.

<sup>57</sup> Enea Siluij 1496, f. 207v: “Nec magnum et opulentissimum regem defendere aurum potuit. Virtus hominum, non pecunia, provinciam nobilitat”.

<sup>58</sup> Enea Silvio 1949, p. 106: “Siquidem imperium, testante Crispo Sallustio, iisdem artibus retinetur, quibus ab initio partum est”, idee care apare la Sallustius 1919, 2, 4, p. 29: “Nam imperium facile eis artibus retinetur quibus initio partum est”.

concepții care au stat la baza cunoscutei “virtus Romana”.

Deculpabilizarea Curiei Romane față de situația actuală din ținuturile germane se încheie printr-o afirmație, prin care încearcă să-l convingă pe cancelarul Mayr de faptul că “La Prima Sede [...] ha transferito l'impero dai Greci ai Germani [...]”, cu reverire la încoronarea lui Carol cel Mare de către papa Leo al III-lea din anul 800<sup>59</sup>. Tot aici, în finalul concluziilor, Piccolomini ajunge să dea o serie de sfaturi, care au menirea de a-i aduce pe germani spre calitățile și moravurile antice, care le-au adus faimă: “[...] opponete la forza all'ignavia, la libertà all'avarizia, l'operosità alla pigrizia, la giustizia all'iniquità, e – cosa più importante di tutte – preferite l'unione alla discordia, e restituite l'autorità ai vostri capi, sia a quello spirituale, sia a quello temporale”<sup>60</sup>; acest paragraf deține nucleul întregului tratat: Piccolomini sfătuiește pe germani să-și asculte atât șeful spiritual, pe papa și să se supună hotărârilor Bisericii catolice, cât și pe cel temporal, pe împăratul Frederic al III-lea. Recunoașterea de altădată, redobândirea “vetus nomen” este posibilă numai prin întoarcere la antichitate. În viziunea sa, la baza pierderii faimei antice stau războaiele, generoasele daruri făcute de clericii germani prietenilor și rudelor, iar în al treilea rând anturajul bogat al clericilor, care, după obiceiul principilor, țin pe lângă ei “[...] equos canesque alunt et histriones parasitosque nutriunt”, nevrând să renunțe la o astfel de suită<sup>61</sup>. Așadar, cauza principală a situației prezente a ținuturilor germanice stă în “luxuria et ambitio”, nu în “Romana curia”<sup>62</sup>; acesta este finalul celei de-a doua părți a *De situ, ritu [...]* a lui Enea Silvio Piccolomini, care prin structură poate fi comparată cu lucrarea lui Tacitus *De origine et situ Germanorum liber*.

Paragrafele de mai sus au fost dedicate doar descrierii geografice a ținuturilor germane în viziunea lui Piccolomini. Nu ne-am propus să tratăm prima și ultima parte a lucrării piccolominiene<sup>63</sup>. Prima parte distinctă a *De situ, ritu [...]* conține poziția piccolominiană și răspunsul său punctual la scrisoarea lui Martin Mayr. Argumentarea este mult mai amplă decât scrisoarea cancelarului și dezbate toate raționamentele pe care Mayr le-a adus în susținerea ideii că Germania contemporană este ruinată în continuu de Curia Romană prin taxe; astfel, Piccolomini aduce argumente contra celor opt plângeri prezentate de cancelarul Mayr. Cea de-a noua reclamație – despre sărăcirea ținuturilor de către Biserica Romană – a fost inclusă în incunabularul piccolominian din anul 1496 în cea de-a doua parte, care a dezbătut doar acest subiect. Ultima parte reia dintr-un alt punct de vedere problematica, susținând că taxele și impozitele cerute ținuturilor

<sup>59</sup> Enea Silvio 1949, p. 111; vezi și textul în limba latină în Enea Siluij 1496, f. 208r: “Nam prima sedes, [...], imperium ex Graecis ad Germanos transtulit”.

<sup>60</sup> Enea Silvio 1949, p. 111.

<sup>61</sup> Enea Siluij 1496, f. 208v.

<sup>62</sup> Aeneae Silvii 1571, p. 1061.

<sup>63</sup> În exemplarul incunabular analizat (Enea Siluij 1496), lucrarea lui Piccolomini a fost structurată în trei cărți (“libri”); noțiunea de “liber” apare doar la comentariul marginal la text pe f. 208v.

germane, dacă ar fi fost mai mari, ar fi permis apărarea Constantinopolului, cucerit pe vremea pontificatului lui Nicolae al V-lea; în timpul papei Calixt al III-lea situația este “[...] multo melius in Apostolica sede, quam in alio quovis seculari throno”<sup>64</sup>. Pentru a-și susține punctul de vedere, Piccolomini s-a folosit atât de părerile lui Herodot, Thucidides, Titus Livius, Sallustius, Trogus Pompeius, Lucius Florus, cât și de anumite fragmente din cele patru *Evanghelii*, din *Faptele Apostolilor* sau *Scrisori*. Concluzionând, Piccolomini rămâne la părerea că Biserica a fost cea care “[...] ex infidelibus Christianos fecit, ex Barbaris Latinos, ex vitiosis honestos, ex perditis salvatos”<sup>65</sup>. Germania este un spațiu în care realitatea poate fi schimbată printr-o mai puternică implicare a locuitorilor în politica europeană în vederea alungării turcilor otomani din Europa; acesta a fost leit-motivul majorității lucrărilor piccolominiene.

Lucrările lui Tacitus și Piccolomini prezintă o serie de idei comune: ambele sunt niște tratate istorico-geografice care dezvoltă succint fapte istorice și descriu zone geografice. Elementele de referință aduse de Tacitus reprezintă noțiunile etnografice din lucrarea sa; în schimb, Piccolomini a interpretat mai în amănunt informațiile știute, oferind în paralel punctul de vedere al Scaunului Apostolic și al său propriu, dar și cel al cancelarului Mayr, pe care l-a analizat prin argumente punctuale. Cunoscând bine Germania din timpul șederii sale, Piccolomini a putut fi un oponent real al cancelarului Mayr, critic sever al Bisericii catolice. Textul lui Tacitus s-a dovedit a fi o monografie dedicată unui popor, despre care și-a spus punctul de vedere și pe care l-a prezentat obiectiv; Piccolomini a surprins prin caracterul monografic două opinii cu care a polemizat pe parcurs, cea germană, pe care a prezentat-o așa cum i-a fost transmisă de cancelar, și cea a Bisericii Romane, căreia i-a nuanțat punctul de vedere prin argumente oficiale, aflându-se “in medias res”. Piccolomini a apărat politica papală, lucru firesc, având în vedere poziția sa; astfel, caracterul textului piccolominian este subiectiv. Un element care permite juxtapunerea operelor discutate în contribuția de față este faptul că ambele lucrări aduc în prim plan și perspectivele antice asupra aceluși ținut, oferind surse din autori antici. Lucrarea tacitiană este o monografie de dimensiuni reduse, în schimb cea piccolominiană, dacă luăm în considerare cele trei părți componente, se transformă într-un adevărat tratat, care, prin dimensiunile sale, se înscrie în tipicul operelor renascentiste.

Prin tratatul său, umanistul a deschis drumul erudiților germani care au făcut în continuare cunoscute ținuturile natale, avându-i ca precursori pe Cornelius Tacitus și Enea Silvio Piccolomini; printre aceștia se numără Beatus Rhenanus sau Conrad Celtis care au realizat interesante descrieri monografice ale unor regiuni care în Antichitate erau locuite de triburi despre care Tacitus a afirmat că “[...] sunt pământeni și deloc amestecați cu străini și oaspeți de-ai altor neamuri

---

<sup>64</sup> Aeneae Silvii 1571, p. 1078.

<sup>65</sup> *Ibidem*, p. 1070.

[...]”<sup>66</sup>. Unul dintre pilonii Renașterii literare europene, Piccolomini s-a remarcat prin reintroducerea în circuitul științific a istoricilor Antichității. Contribuția sa confirmă încă o dată una din principalele preocupări ale umaniștilor, care au fost interesați în descoperirea, copierea, cercetarea și valorificarea autorilor antici greci și latini. Scrierile celor doi literați sunt destul de puțin sau aproape deloc cunoscute publicului român, deoarece cea mai nouă ediție din scrierea de față a lui Tacitus aparține anului 1963, iar nici una din numeroasele lucrări ale lui Enea Silvio Piccolomini nu au fost încă traduse în limba română. Tratatul lui Tacitus s-a transformat într-o sursă pentru Enea Silvio Piccolomini, care a îmbogățit prezentarea tacitiană și a transformat-o într-o pledoarie despre beneficiile aduse Germaniei de creștinism și de Biserica romană.

ANDREEA MÂRZA

**THE GERMAN DISTRICTS IN THE VIEW OF TWO MEN OF LETTERS:  
CORNELIUS TACITUS AND ENEA SILVIO PICCOLOMINI**

ABSTRACT

This study has as starting point the papers of two famous writers of the periods in which they activated: Cornelius Tacitus and Enea Silvio Piccolomini. Chronologically, Tacitus was the first who presented a series of considerations on the German tribes in the work *De origine et situ Germanorum liber*; he was followed at a few centuries distance by Piccolomini, who enriched his historical paper– *De ritu, situ, moribus et conditione Germaniae descriptio* –beside his knowledge and by a series of information taken over from ancient writers, including Tacitus. Similarity of the two authors seemed beneficial, because both bring into discussion the same region in different periods; by presenting the courage of the German tribes, Tacitus satirizes indirectly the Roman society that was decayed at that time; in exchange Piccolomini gives his writing a polemic character, to argue a letter of Chancellor Martin Mayr, in which he sustained a series of points, that from the point of view of the Germans, are at the base of the economic stagnation of the country caused by the Catholic Church. The position held by Piccolomini in the ecclesiastical apparatus entitled him to criticise the opinion sustained by the chancellor Mayr and to present all the advantages the Germans enjoy because of the Roman Church.

We may speak of a similitude between Tacitus and Piccolomini through the monographic, ethnographic and descriptive character of both’s papers, who presented the German districts in different periods; the first did it objectively according to the “sine ira et studio” saying while the second, rather subjectively, according to the politics of the Catholic Church from then.

---

<sup>66</sup> Cornelii Taciti 1963, II, 1, p. 33.

## Abrevieri bibliografice

- Aeneae Silvii 1998 - Aeneae Silvii, *Historia Bohemica – Historie Česká*, k vydání připravili a z latinského originálu přeložili Dana Martínková, Alena Hadranová a Jiří Matl. Úvodní studii napsal František Šmahel, Praha, 1998.
- Aeneae Sylvii 1571 - Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis, qui post adeptum Pontificatum Pius eius nominis Secundus appellatus est, *Opera quae extant omnia*, nunc demum post corruptissimas editiones summa diligentia castigata & in unum corpus redacta, quorum elenchum versa pagella indicabit. His quoque accessit Gnomologia ex omnibus Sylvij operibus collecta, & Index rerum ac verborum omnium copiosissimus, Basileae, Ex Officina Henric Petrina, [1571].
- Aeneae Sylvii 1700 - Aeneae Sylvii episcopi Senensis, postea Pii Papae II, *Historia rerum Friderici III imperatoris*, Helmstadii, Impensis Joh. Melchioris Sustermanni, 1700.
- Aeneae Sylvii 1730 - Aeneae Sylvii, qui postea summus pontifex Pii II nomen obtinuit, *Historia Gothorum* [...] quae in hunc diem nunquam fuit edita, et inter eius scripta nusquam reperta [...], Francofurti et Lipsiae, 1730.
- AM 1762 - *Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia*, opera et studio Adami Francisci Kollarii [...] primi custodis, tomus I-II, Vindobonae, Typis et Sumptibus Joannis Thomae Trattner, 1762.
- Battaglia 1936 - Felice Battaglia, *Enea Silvio Piccolomini e Francesco Patrizi due politici senesi del quattrocento*, Siena, 1936.
- Baum 2005 - Wilhelm Baum, "Enea Silvio Piccolomini (Papst Pius II.) und Österreich – zum 600. Geburtstag des bedeutenden Humanisten", în *Der Schlern*, 79. Jahrgang, Heft 10, Oktober 2005, p. 4-25.
- Caesar 1978 - Caesar, *Bellum Gallicum*, Vollständige Ausgabe mit einer Einleitung von Hans Jürgen Tschiedel und Sacherklärungen und ausgewähltem Bildmaterial von Gerhard Ramming, Paderborn, 1978.
- Cizek 1994 - Eugen Cizek, *Istoria literaturii latine*, vol. II, București, 1994.
- Cornelii Taciti 1963 - Cornelii Taciti, *De origine et situ Germanorum*. Traducere din limba latină, comentariu și apendice critic de prof. Teodor Naum. Prefața de prof. N. Lascu, București, 1963.
- Enea Silvio 1949 - Enea Silvio Piccolomini (Pio II), *La Germania*, a cura di Gioacchino Paparelli, Firenze, 1949.
- Enee Siluij 1496 - Enee Siluij, *De Ritu, Situ, Moribus et Condicione theutonie descriptio*, Wolfgang Stockel, Leipzig, 1496 [Permalink: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=inkunabeln/>].
- Enee Silvii 1994 - Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II *Carmina*, edidit commentarioque instruxit Adrianus van Heck, Città del Vaticano, 1994.
- Enee Silvii 2001 - Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP II *De Europa*, edidit commentarioque instruxit Adrianus van Heck, Città del Vaticano, 2001.
- FRA 1918, 68 Bd. - *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, III Abteilung, Briefe als Bischof von Siena, I Band, Rudolf Wolkan (ed.), Wien, 1918 (colecția *Fontes Rerum Austriacarum*, LXVIII Bd.).
- Grimal 1997 - Pierre Grimal, *Literatura latină*, București, 1997.
- Grimal 2000 - Pierre Grimal, *Tacit*. Traducere de Gabriela Creția și Lidia Cotea, București, 2000.
- Mureșan 2005 - Ovidiu Mureșan, *Umanism, Renaștere și Papalitate în secolul al XV-lea*, Cluj, 2005.
- Paparelli 1950 - Gioacchino Paparelli, *Enea Silvio Piccolomini (Pio II)*, Bari, 1950.
- Pio II 1997 - Pio II (Enea Silvio Piccolomini), *I commentari*, I+II, seconda edizione a cura di Mino Marchetti, introduzione di Ducci Balestracci, Siena, 1997.
- Pius II 1496 - Pius II (papa 1458-1464), *Epistolae familiares*, Nurembergae, Anthonius Koberger, 1496 (Fond Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Inc. 55).

- Sallustius 1919 - C. Sallusti Crispi, *De coniuratione Catilinae, De bello Iugurthino*, texte latin publié [...] par R. Lallier, Paris, 1919.
- Schumetz, Voigt 1962 - Rudolf Schumetz, Georg Voigt, *Enea Silvio Piccolomini Papst und Humanist*, Graz-Wien, 1962.
- Strabon 1974 - Strabon, *Geografia*, vol. II. Traducere, notițe introductive, note și indice de Felicia Vanț-Ștef, Cluj, 1974.
- Urb. Lat. 401 - Piccolomini Aeneae Sylvii, postea Pii II Pontificis max., *Epistolae, orationes et commentarii in libros Antonii Beccadelli Panormitae de dictis et factis Alfonsi regis; virorum illustrium epistolae aliquot*, saec. XV ex., membran., ff. II. 360. (Fond Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb. Lat. 401).
- Vat. Lat. 1786 - Aeneae Silvii Piccolomini, postea Pii II, *Opera quaedam*, saec. XV, membran., ff. 192. (Fond Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1786).
- Informații preluate de pe site: <http://classics.mit.edu/Aristotle/meteorology.1.i.html>.

**Cuvinte-cheie:** barbar, istoric, operă, Pius al II-lea, personalitate, polemică, preluare, Quattrocento, subiectiv, sursă, Tacitus, ținuturi germane, triburi germanice.

**Keywords:** barbarian, German districts, German tribes, historian, personality, Pius II, polemic, Quattrocento, source, subjective, Tacitus, taking over, work